

## Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004-2005

### "Boğaziçi Medeniyeti" ve Mimarisi

#### Deniz Esemeli

Boğaziçi, 4. zaman sonlarında oluşmuş, aşağı yukarı MÖ 10 binli yıllarda jeolojik olarak dünya sahnesine çıkan bir vadidir. Karadeniz ile Marmara Denizi arasındaki bu vadi Karadeniz'in dolması ve taşması sonucu suyla dolar ve bu şekilde boğaz oluşur. Asya ve Avrupa kıtaları arasında en önemli geçiş yolu olan Boğaziçi, kültürel anlamda da en önemli su kanallarından birini teşkil eder. Hem kültür hem medeniyet beşiği olması, hem de ekonomik yapısı açısından Boğaziçi'nin dünya tarihinin en önemli jeopolitik alanlarından biri olduğunu görüyoruz.

Avrupa yakasında İstinye koyu, Boğaz'ın en güzel doğal oluşumlarından; onun daha üstünde Tarabya koyu ve karşı tarafında, Kanlıca'nın güneyindeki Mihrabat koyu, Boğaz'ın en esaslı koylarını oluşturur. Daha kuzeyde, yine Avrupa yakasında da Büyükdere bir körfez boyutuna ulaşır. Tarih boyunca özellikle zor bir yerleşim alanıdır burası; çünkü uzunca bir süre kara ulaşımı olmamış, ulaşım hep denizden sağlanmıştır. Ulaşımın getirdiği zorluklar, rüzgârlı oluşu, kışın meskenlerin ısıtılmasının zor oluşu dolayısıyla, gerek Bizans gerek Osmanlı dönemlerinde ancak yüksek tabakanın yazlığı, yazlık mesiresi olarak düşünülmüş bir coğrafyadır Boğaz. Bu durum 19. yüzyıl başlarına kadar böyle gitmiş, 19. yüzyıl başlarında teknolojik gelişmelerle, özellikle buharlı vapurların düzenli olarak işletilmesiyle birlikte Boğaziçi artık doğrudan doğruya halka da açılmıştır. Ancak, en erken çağlardan beri Boğaz'da hep yüksek tabakanın hâkim olduğunu, gerek Bizans imparatorlarının gerek Osmanlı sultanlarının sahile büyük saraylar yaptırdıklarını da görüyoruz. Boğaziçi, dünyada çok nadir coğrafyaya nasip olmuş bir mimari yaratmıştır. Bu durum Osmanlı'nın düşüncesine, aynı zamanda İslamın fanilik fikrine uyarak gelişmiş, son derece pitoresk, geçici, fakat ve o derece güzel, romantik bir atmosfer yaratılmıştır.

Boğaziçi bir bakıma doğrudan doğruya Tophane'den başlatılabilirse de, Tophane'den Ortaköy'e kadar Boğaz'ın özellikle Avrupa sahili, 18. ve 19. yüzyıllarda tamamen saltanat kıyısı olarak düzenlenmiştir. Dolmabahçe külliyesinin genel yapısında özellikle Nusretiye Camii'yle başlayan ve daha sonra Bezm-i Alem Dolmabahçe Camii'yle devam eden, açıkçası dine de bulanmış bir Osmanlı ideolojisiyle birlikte gelişen büyük, saltanat kurumlaşması, yapılaşması görülür; Saat Kulesi, Mabeyn Kapısı, Mabeyn Bahçesi ve Mabeyn Daireleri önde, büyük Hünkâr Muayede Salonu ve Harem kanadı ile Beşiktaş'a kadar uzanan son derece zarif, Balyanların eliyle, özellikle Garabet Balyan'ın eliyle düzenlenmiş, kâğırleştirilmiş, muhteşem bir ampir saray şeklinde karşımıza çıkar bu muhteşem külliye. Özellikle daha Muayede Salonu'nda bile -bütün bu Avrupalı kitlesine rağmen- kubbeli ve kemerli tasarım bizi doğrudan doğruya aslında Osmanlı camii mimarisine ya da Akdeniz'in büyük kubbeli tasarımlarına -bunun içinde Ayasofya'da vardır- kadar götürür. Dolayısıyla, Avrupa saraylarındaki büyük taht salonlarının tonozlu, nefli düzeni yerine, kare ve kubbeli, Avrupa'nın daha güneyinin, Akdeniz'in o bilinen merkezi plan tasarımının en son örneği verilmiştir. Muayede Salonu, 2 bin 250 metrekairelik yüzölçümüyle, dünyanın en büyük kapalı ve kubbeli salonlarından biri olarak karşımıza çıkar.

Bütün bu Batıcı özelliğine rağmen, aslında Dolmabahçe Sarayı'nın daha önce yapılmış prototipleri, saltanat yapılaşması olarak vardı. Biri ve ilk başlatıcı örneği Topkapı Sarayı'nın hemen ucundaki Topkapı Yazlık Sahil Sarayı'dır; bir araya gelen bir sürü çıkmalı daire aynı zamanda hiyerarşik olarak da hanedan yapılaşmasını gösterir. En uçta III. Selim'in kullandığı ünlü Şevkiye Kasrı, ondan sonra diğer harem yapıları, en uçta ayrıca bir Valide Sultan Dairesi ve Kızlar Ağası Dairesi'nin de varlığını biliyoruz. İstanbul'un yatay ve çok hareketli, tepeli, engebeli görüntüsüne uyan bir yatay gelişme, Boğaziçi sahil ve yalı mimarisini etkileyecek şekilde sonuna kadar uzayıp gitmiştir.

Yapıldıktan bir kaç sene sonra yanan ve 1937'de ortadan kaldırılmış olan Dolmabahçe Sarayı Tiyatrohane-i Şahane binası, o dönem kapitalist Avrupa'nın belki de en fazla kullandığı mimari ve aynı zamanda kültürel formlardan biri olan, tipik, çokkatlı, localı bir opera fuayesi biçiminde düzenlenmiştir. Keza, Dolmabahçe külliyesi ile birlikte sanatımıza giren bir başka yeni bir örnek de, Aziziye Camii'ne vakıf için meşhur Sarkis Balyan'ın yaptığı, Beşiktaş'tan Maçka'ya çıkarkenki Akaretler olarak bilinen Akaret Apartmanları, yani Türk mimarisindeki ilk toplu konutlardır. Özellikle Harem'de ve Mabeyn kanadında, büyük, eyvanlı, çıkmalı sofalarla geçişlerin sağlanması, ayrıca Avrupa saray mimarisinin dışına çıkarak, sofalarla elde edilmiş son derece geniş, açık, ferah mekânlar elde edilmesi hep Türk mimarisinin özellikleridir. Bu kadar entegre saraya rağmen, tipik cumba tarzı çıkmaların, yalılarda ya da ahşap mimarimizde olduğu gibi o dönemde kitlesel olarak yapıyı döşemesi, aslında yapının yalı mimarisine de bir hayli yaklaştığını gösterir. Özellikle 1860'lı yıllarda Veliâht Dairesi'nin iki aşamalı olarak büyütüldüğünü biliyoruz. Akaret Apartmanları da aslında, Sultan Abdülaziz'in Taşlık denilen terasa yaptırmak istediği Sultanahmet Camii esprisinde, gayet büyük bir yapı için yaptırdığı vakıf apartmanlarıdır. Fakat devlet 1875 yılında moratoryum ilan ettiği, ekonomisi bir yerde çöktüğü için bu inşaat durdurulmuş, zaten akabinde de sultan tahttan indirilmiştir.

Dolmabahçe Sarayı aslında Osmanlı'nın kendine baktığı, kendi geleneğini devam ettirdiği bir yapı olarak da karşımızda durur. Hiçbir zaman gözü kapalı bir aktarmacının ürünü olmamıştır bu saraylar.

Beşiktaş Sahil Sarayı'nın Melling tarafından yapılan ünlü gravüründe, hemen Beşiktaş'taki büyük, içi ve dışı çinilerle kaplanmış olan Çinili Köşk'ün içinin -yine Dolmabahçe Sarayı'nın iç mekânlarında kullanılacak- büyük, eyvanlı sofa standardında yapıldığını ve aynı zamanda baştan sona işlemlerle ve çinilerle kaplandığını görüyoruz. Maalesef Çinili Köşk, saray yapılırken Balyanların şantiyesi olarak kullanıldıktan sonra, yok yere yıktırılmıştır. Bundan sonra saray, bir dizi halinde Beşiktaş'a doğru harem yapılarıyla sıralanır. Daha 18. yüzyıl sonlarında yapılmaya başlanan büyük, çağdaş, avlulu, Avrupalı kışlaların da sarayın çevresine dizildiklerini, Mızıka-i Hümayun Kışlası, Mehteran Kışlası, Taşkışla, Gümüşsuyu Kışlası, Maçka Silahhanesi gibi yapılarla, hatta Taksim Topçu Kışlası gibi 4-5 büyük yapıyla bu sistemin aynı zamanda kuvvetli bir savunma çemberi altına alındığını da görüyoruz.

Sarayı geçtiğimiz zaman, 1912-1913 yıllarında Ali Talat Bey tarafından yapılmış olan ünlü Beşiktaş İskelesi'ni görürüz. Bu iskeleler, Birinci Ulusal Mimarlık üslubunda İstanbul sahillerini -camilerle birlikte- bezemişlerdir. Daha ileriye baktığımızda, o dönemin ünlü mimarları Sarkis Balyan, Alexandre Vallaury, D'Aronco gibi ünlü ve aynı zamanda üslup yaratan mimarlarla çalışılarak Yıldız Sarayı'nın II. Abdülhamid tarafından tekrar düzenlendiğini ve genişletildiğini görüyoruz. Enteresan bir şekilde, imparatorluğun sonuna doğru adeta sur benzeri akseler yaratacak biçimde ve geniş Yıldız Sarayı bahçesi içinde, dağınık, parça parça yapılardan oluşacak şekilde, sanki Topkapı Sarayı'nı andıracak bir canlandırma yapılmıştır. Son büyüme işleminde D'Aronco, merasim dairesinin büyük salonunu -ki 400 metrekareden büyüktür yüzölçümü-, başlı başına Osmanlı sarayındaki tek dikdörtgen planlı ve düz tavanlı divanhane ortaya koymuştur. Bu divanhane, Avrupa esprisinde tek örnektir; halbuki bizde asıl form ya eyvanlı, çıkmalı ya da kubbeli büyük divanhane formudur. Daha sonra Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve III. Ahmed döneminden itibaren çok zengin, geceleri çerağan eğlencelerine sahne olan ve Lale Devri'nin belki de gerçek anlamıyla yaşandığı mekânları içeren Çırağan Kasrı Hümayunu'yla karşılaşıyoruz. Tipik, çıkmalı, ahşap, hatta kepenkleriyle açılabilen, hafif çadır benzeri dış görünümüne sahip standart bir Boğaziçi sahilhanesini görüyoruz burada. Saray, Beşiktaş Sarayı gibi defalarca yeniledikten sonra, son bir önceki yenilenmesini 1830'lu yıllarda görmüştür. Garabet Balyan ahşap esaslı fakat antikçağ esprili, Greko-Romen bir cephe tasarımı vurgulayarak, belki de Boğaziçi ve İstanbul'a ilk büyük yabancı görünümülü eseri kazandırmıştır. Yıldız Parkı denilen, aslında eski Çırağan Sarayı'nın parkının girişindeki Küçük Mecidiye Camii, belki de 1840'lar daha bitmeden, Balyanların standartlaştıracağı bir Boğaziçi cami esprisini en güzel şekliyle, maniyerizme kaçan oldukça zengin bir profille bize sunmaktadır.

Bu sarayların ömrü azdır; aynı şey bütün Boğaziçi yapıları için de söz konusudur; çünkü malzeme ahşaptır. Ahşabın en fazla 40-50 sene içinde kafes tamiriyle yenilenmesi gerekir. Rutubeti tutan bir malzemedir aynı zamanda, o yüzden de çok kullanılmıştır. Türk-İslam felsefesinin fanilik düşüncesine çok yakındır ve Boğaz'ın yatay mimarisine çok uygun düşmüştür. Bunların hepsini bir araya getirdiğimiz zaman, bu yapıların ahşaptan başka bir malzemeyle yapılamayacağını anlarız. Oysa, artık Tanzimat'ı da ilan eden ve Avrupa'da yine de büyük devletler arasındayım demeye çalışan Osmanlı, Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarından sonra Sarkis ve Agop Balyan'ın eliyle Çırağan Sarayı'na ortaya koymuştur. Balyanlar belki de en Avrupa dış cephe görüntüsünü ve planı elde etmişlerdir. Yine eyvanlı, sofalı planlamaya rağmen, Boğaziçi'nin büyük sahilhanelerinin üçlü düzenlenmesi karşımıza çıkar: harem, mabeyn ve hünkâr dairesi. Adeta bu ana yapıda sultanın kendisi ile annesi Pertevniyal Sultan'dan başka kimse kalmamaktadır. Böylece Avrupa'da olduğu gibi, kral-kraliçe, imparator-imparatoriçe tasarımı, görüntüsü ya da yalnızlığı içinde muazzam harem halkını tamamen dışlayan bir ana kitle elde edilmiştir. Harem halkı Feriye dairelerinde ya da Beşiktaş tarafındaki -daha sonra ilkokul olan- harem dairesinde yaşıyordu, ki 1878 yılında Ali Suavi baskınından sonra V. Murad tahttan indirilerek bu daireye yerleştirilmiş ve 1904 yılına kadar akli melekeleri düzelse bile burada yaşatılmıştır. Bu tek parça tasarım, özellikle hem içeride yaşayanların azlığı ve işlevselliği, mekânın çok parçalanmaması açısından, hem de Çırağan Sarayı'nın bu üç büyük kitleyle vurgulanmış ve oldukça özetlenmiş cephe tasarımıyla birlikte, saray mimarimizin Avrupa'ya en yakın örneklerinden biri kabul edilir.

Çırağan Sarayı'nın aslında bahçesi olması gereken, şu andaki Yıldız Parkı içindeki Malta ve Çadır köşklerinden Çadır Köşkü'nde Yıldız Mahkemesi, yani Mithat Paşa'yı suçlayan mahkeme kurulmuştur. Tophane'den başlayan saltanat yapılaşması nihayet çok zarif bir yapıyla, Nigoğos Balyan'ın belki de dünya çapındaki en zarif örneklerinden biri olan Ortaköy Camii'yle biter. Fakat hanedan daha yürüyecek, Bebek'e kadar gidecektir ne olursa olsun.

Hemen Ortaköy Camii'nin yanı başında daha sonra Sultan Abdülaziz'in kızı Esmâ Sultan'ın adını alan, daha önce Abdülmecid'in ünlü kızı Cemile Sultan tarafından da kullanılmış, kâğıt, düz ampir bir yalı görüyoruz. Bu yalı, hem boyutlarıyla hem malzemesiyle hem de denize "kılıçlamasına" dediğimiz dikine gelen eksenleriyle biraz yabancı kalır. Bu yabancılaşma biraz Boğaz'ı bozar ve 19. yüzyılın 3. çeyreğinden sonra da devam eder.

Avrupa yakasında en başa döndüğümüz takdirde, 1823-1826 yılları arasında yapılmış olan ünlü Nusretiye Camii, Osmanlı sanayiinin bir bakıma İstanbul'daki en önemli odaklarından olan Tophane, Top Arabacıları Kışlası ve onun içindeki cami olarak karşımıza çıkar ve anlamlı bir şekilde II. Mahmud'un tartışılmaz iktidarını da kanıtlar; çünkü bu yapının bittiği yıl, Vaka-i Hayriye ile Osmanlı, geleneksel ordusundan kurtulmayı başarmıştır. Daha ileride, Abdülmecid'in kızları olan Cemile ve Münire sultanların sarayları -günümüzde güzel sanatlar akademisi- belki de 1840'ların sonlarından itibaren ilk ampir, kâğıt mimariye geçen, büyük tasarımlı, anıtsal sahilhaneler olarak karşımızda durur. Oysa bu hanımsultanların iktidar alanları sadece Boğaz'la sınırlı değildi; bir de Haliç'te sarayları sıralanır giderdi. Özellikle, Haliç'in güney kıyısında Eyüp sahillerinden itibaren Defterdar Burnu'na kadar olan kesimde, başta Mihrişah Valide Sultan ve özellikle Büyük ve Küçük Esmâ Sultan sarayları ile Haliç'teki saltanat yapılaşmasını görüyoruz. Zal Mahmud Paşa Camii'nin önünde hünkâr dairesi ve dairesel çıkmasıyla Balıkhane Kasrı görülür. Bu yapıların tahmin edilebildiği kadarıyla içleri son derece zengin, yaldızlı ahşaplara ve aynı zamanda kaplamalara sahipti; çünkü bu yapıların yapıldığı dönemde, Osmanlı batmakta bile olsa hâlâ dünyanın belli başlı birkaç ülkesi arasındaydı. Yine Ortaköy'den devam edildiğinde Fehime Sultan, Zekiye Sultan, Naime Sultan gibi, daha çok V. Murad ve II. Abdülhamid'in kızlarının sahilhaneleri görülür. Önceki dönemin çok daha büyük yapıları, sahilhanelerinin boyutlarında değil bu yapılar. Hanedanın ekonomik yapıyı gözetmesinin de az çok etkisi anlaşılır burada. Birer büyük yalı halinde düzenlenmiş olan, kâğıt bodrum katlarının üzerinde yükselen üç katlı yapılarıyla, alınlıklarıyla bu yapılar artık belli bir sınırlı tasarımın ürünleri olarak karşımızdadır. Bu kadar ekonomik zorluğa rağmen, Sultan Abdülaziz'in kızlarından Nazime Sultan'ın -ki ünlü Enver Paşa'nın da eşiydi- yaptırdığı bilinen ve yapıyı 20. yüzyılın başına kadar giden ünlü sahil sarayı, aslında planlamada yine sofalı, eyvan çıkmalı ve sıra odalı, oldukça ince uzun, büyük bir tasarımı gösterir. Bunun da ötesinde doğrudan ahşap olarak çalışılmıştır ve yine D'Aronco'nun ismini ön plana çıkaran çok biçimcil öğelere sahiptir. Belki, Nazime Sultan Sarayı'nın bu ünlü cephesi, *art nouveau* üslubunun dünya çapındaki birkaç örneği arasındaydı. Bu yapılar erken Cumhuriyet döneminde yıktırılmıştır.

Bir yüzyıl önce, aşağı yukarı 18. yüzyıl sonlarında III. Selim, ünlü kız kardeşi Hatice Sultan için, Ortaköy'den Kuruçeşme'ye dönen bölgedeki Defterdar Burnu'nda, Melling'e ünlü Neşetabad Sarayı'nı yaptırmıştır. Melling'in Antik Yunan tapınağı esprisindeki evi, sarayın yanı başındadır. Hemen sonra, sultanın asıl üç çıkmalı büyük harem yalısı, harem sahilhanesi başlar. Yapılar, bir ritim üzerine kafesli bir paravana duvarla birlikte üst kat halinde yerleştirilmiştir; arkasında harem bahçesi, yine bir limonluk ya da bir balıkhaneye kasrı ve nihayet büyük saltanat dairesi, asıl hünkârın geldiğinde kullandığı büyük kasır, yine en esaslı unsuru oluşturur. Maalesef bu muhteşem saraydan sadece birkaç resim kalmıştır. Eyüp'te gördüğümüz Esmâ Sultan Sarayı'nı burada Tırnakçı Yalısı olarak görürüz. Bu saray aslında 18. yüzyıl içlerinde kalmış, ama kafes tamirleriyle 19. yüzyıla yenilenerek gelmiştir. Yapı yedi çıkmalı, muhteşem tasarımıyla Boğaziçi'ne en yakışan görüntülerden birini oluşturur. Yanı başındaki büyük, tek parça blok ise damatların selamlıklarıdır. Sistemdeki boyutlandırma görülür burada; hanedana geniş bir yer ayrılırken, damat köşeye, selamlığa itilir. Bu standart, hanedan sahilhanelerinde de değişmez. Yalının planına baktığımızda ise, sultanın da kullanması düşünüldüğü için, kenardaki büyük mabeyn ya da hünkâr sofrasının çevresinde hafif bir selamlık görüntüsü ile birlikte, yalının asıl sahibi olan hanım sultana tahsis edilmiş ve ortada muazzam bir oval sofayla asıl harem kompleksini görüyoruz.

Arnavutköy ile Bebek arasında Akıntı Burnu'na yerleşmiş olan, III. Selim'in diğer bir kız kardeşi olan Beyhan Sultan Sarayı'nı görüyoruz. Tek katlı olan yapı ise yine damadın selamlığıdır.

Şehzadeler taht adayı oldukları için en şanssızlarıydı. Onların yerleri tepelerde olduğu için yalıları yoktu. Bir örnek, Şehzade Burhaneddin Efendi'nin II. Abdülhamid döneminin sonunda satın alıp bir süre oturduğu Burhaneddin Efendi Yalısı'dır. Şehzadeler bir tek yerde kıyıya iniyorlardı; gerek Çırağan Sarayı'nda gerek Dolmabahçe Sarayı'nda, sarayda oturan ağabeylerinin veya babalarının yanı başında kurulan resmi veliaht dairelerinde yaşayabiliyorlardı. Bunlar onların resmi daireleriydi. O özgürlük, diplomatik alanda bir şekilde tanınmıştı şehzadeye ama bu sadece resmi hayatları için söz konusuydu. Ayazağa'da Sultan Abdülaziz, Maslak'ta II. Abdülhamid, yine Nakkaştepe ve Bağlarbaşı tarafındaki Halife Abdülmecid Efendi köşkleri kalabilen örneklerdir.

Dünyanın en büyük ahşap yapısı olarak Eldem tarafından teşhis edilen Zeynep Kamil-Halim Paşa yalısı Bebek'tedir. Hanedan katında iş birden büyümüş, katlar yükselmiş, oranlar anıtsallaşmıştır. Orta bölüm, Dolmabahçe'de olduğu gibi büyük bir resmi divanhane grubu olarak düzenlenmiştir. Kanatlar devam eder; aslında yapının harem ve selamlık daireleri uçta, dikine, geleneksel sofalar çevresindedir, fakat ortada büyük bir törensel grup, bir mabeyn alanı yaratılmıştır. Osmanlı, daha doğrusu Boğaziçi sultanının benimsediği standart budur; sadece Dolmabahçe'ye hapsedilemeyecek kadar genel geçer bir standarttır. O kadar ki, Hıdivlerin yapısını da etkilemiştir. Eldem'e göre bu eser ve birkaç yalı, o dönemde kısa bir süre için İstanbul'a gelen, daha doğrusu sarayın bahçe tanzimi için çağrılan ve bir süre sonra da Paris'teki ünlü Opera Binası'nı yapacak olan Fransız Charles Garnier'in tasarımıdır. Bu durumda Garabet ve Nigoğos Balyan ile Garnier arasında bir akademik ilişkinin ve iş beraberliğinin rahatlıkla kurulabileceğini düşünebiliriz. Eğer böyleyse, gerek Boğaziçi için, gerek saray tasarımları için bu çok kuvvetli bir veri olur elimizde. Örneğin büyüyen üç kollu merdivenler, fenerli merdiven evleri, iki tarafta görünen merdiven kuleleri, yapıları birbirine bağlayan koridor düzenlemeleri, bunların hepsi artık biraz Batı medeniyetinin dilinden konuşan bir plan tasarımının uzantılarıdır.

Dolmabahçe haremde kadınefendiler kanadının, yani arka kanadın biraz da kalabalıktan ve yerleşim hiyerarşisi nedeniyle ister istemez oluşan koridor düzeni, başka bir tasarım biçimini ortaya koymuştur. Koridoru sevmemiştir Osmanlı, fakat kullandığı zaman da en gerekli biçimiyle, yerinde kullanmıştır. Aslında koridorun en ünlü örneği, Dolmabahçe Sarayı'ndaki muayede salonunu bir devlet sembolü halinde çevreleyen ünlü koridor düzenidir. Dirsekleriyle birlikte 300 metre olan bu koridor, muayede salonunun devlet sembolü mekânını hiç etkilemeden mabeynden hareme geçişi sağlar aynı zamanda. İşte bu ünlü yapının daha ilerisinde bu sefer Hıdiv ailesinin en önemli validelerinden olan Prenses Emine tarafından 1907 yılında yaptırılmış olan ve Raimondo D'Aronco'nun olması gereken ünlü Hıdiva Sarayı'nı yarı ahşap bir tasarım olarak görüyoruz. Burada da yine o üçlü hiyerarşik düzenleme vardır. Ancak, arduvazlı, yüksek çatılar, aradaki İtalyan verandalarını oynayan geçişler, bütün bunların hepsi aslında yapının ve bir bakıma İstanbul sosyetesinin ne kadar radikal ve uluslararası düzeyde çağdaş olabileceğini de gösterir aynı zamanda.

Biraz kaba ve görgüsüzce kaçan, fazla anıtsallaşan bu Hıdiv yapılarının yanı başında ise, yine Garnier'ye de biraz buluşturılmak istenen fakat Osmanlı görgüsünün belki en zarif, en geç örneklerinden biri olan meşhur Âli Paşa Yalısı-Âli Paşa Sahil Sarayı'nı görüyoruz. Bu geleneğin ağababası, Bebek'te bir hariciye sahilhanesi olarak düzenlenmiş, ünlü Hümayunabad Sarayı'dır. Kat kat çıkmalarıyla, denize koşan yalı mimarisıyla çok güzel simetrik vurgulamalara sahiptir ve özellikle yalı köşkleriyle de, bahçe tasarımını orta alana yedirir. Hümayunabad Sarayı, Osmanlı sivil mimarisinin ulaştığı olağanüstü düzeyi gösteren canlı örneklerden biridir. Emirgan'da Tokmakburnu'na doğru, Hıdivlerin son bir yapı düzenlemesi görülür. Sultan Abdülaziz'den çok büyük ödünler karşılığı veraset hakkını elde eden Hıdiv İsmail Paşa bunun hediyesi olarak, olağanüstü büyüklükte, beş ayrı çıkmayla tasarlanmış, tamamen ahşap, adeta Dolmabahçe Sarayı'nın kanatlarının esprisinde ünlü İsmail Paşa Sahil Sarayı'nı yaptırmıştır. Bu sarayın arkasında, şimdiki Emirgan Parkı'ndaki köşkler de saraya bağlıydı; Pembe, Sarı ve Beyaz köşkler. Hepsisi de ayrı üsluplara sahipti; Avrupa, Osmanlı ve İslam. Bir bakıma küçük bir Yıldız Sarayı yaratılmış gibiydi. Bu yapıların çoğu yol genişletme bahaneleriyle 1930'larda yıkılmıştır. Sarayın yanı başında gördüğümüz büyük yalı, İsmail Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın sahilhanesidir. Asıl önemli, büyük yenilikler getiren yapı budur. Yine iki ana blok, bir ara mabeyn takımıyla birleştirilerek üçlü düzenleme elde edilmiştir. Uzun koridorlar, büyük merasim divanhaneleri, yuvarlak merdiveniyle selamlık ve harem takımındaki düzenlemelerle adeta kanatlı, çıkmalı bir entegre yapı ortaya konmuştur. Yeniköy'den sonra artık yavaş yavaş batılı devletlerin elçilik sahilhaneleriyle, yazlıklarıyla karşılaşırız. Zaten Belgrad Ormanı'nı bir gayrimüslim mesiresi olarak kullanan bu takım, kışın koloni halinde Pera'da, Beyoğlu'nda yaşıyor, yazın da özellikle de elçilikler buralarda birtakım irili ufaklı yalılar elde ediyorlardı. İbrahim Paşa sahilhanesinin belki de nadir devam örneklerinden biri Sarıyer'in ağzındaki meşhur Abraham Paşa Yalısı'ydı. Bu elçiliklerin istasyonier denilen yatlarına sarayın baskısından bunalan komprador vezirler sığınarlardı.

Sadrazam sahilhanelerinin belki en geç ve zengin örneği, Yeniköy'de, Said Halim Paşa'nın iki kat büyüttüğü muhteşem yalıdır. Bu yalı, enteresan bir şekilde yarı yarıya harem ve selamlık olarak ayrılır. Arkadaki bahçe odası ise orijinal ve büyük bahçe açılımlıyla, tavanında emperyal göbeği ve lambri kaplamalarıyla aslında sadrazamın kabineyi topladığı odadır; bu oda kabine odasıdır. Yalının orta kesimine baktığımız zaman, merdivenli, peristilli bir düzenleme görüyoruz, daha 19. yüzyılın ortalarında özellikle kışla gibi yapılarda ya da büyük okullarda benzer uygulamalar vardır. Selamlık tarafındaki yan giriş, çok zengin Kütahya çinileriyle kaplanmış, biraz oryantal bir tasarımla zekice mekâna yedirilmiştir. Halihazırda kullanılan büyük yalılar da işin içine girmiş durumdadır. Ölçek artık giderek büyür, iyice kâgirleşmeye başlar, anıtsallaşır. Bu yapıları aslında Boğaz'ın özgün yapıları olarak kabul etmek pek mümkün değildir.

Tarabya'nın ağzında, aslında Tarabya kasrından verilmiş olan, yani II. Abdülhamid tarafından Alman hükümetine bağışlanmış arsaya Almanların şale tarzında yaptıkları, ahşap Alman sahilhanesini görüyoruz. Tarabya'dan sonra elçilikler dizisi devam eder. Fransız elçiliğinin yanı başındaki büyük çıkmalı konak benzeri köşk, II. Abdülhamid tarafından Karadağ prensinin kızıyla evlenen İtalya Kralı Victor Emmanuel'e kızının çeyiz hediyesi olarak verilmiştir. Daha sonra bu bina yıktırılmış ve D'Aronco, belki de kendi çağdaş tasarımının en olağanüstü örneklerinden, asimetrik özellikte çatısıyla başlı başına bir değer taşıyan, ünlü İtalyan yazlığını yaptırmıştır. Fransız sefaretini bu yapının hemen yanı başında görürüz. Sultan III. Selim'in Ruslarla ve Rumlarla işbirliği içindeki ünlü voyvoda ailesi İpsilantilerden alarak Fransa'ya verdiği üç katlı çıkma ve konsollu Türk yalısı tarzı saray benzeri bu bina 1913 yılında yanarak yok olmuştur, sadece tercümanlar binası ayakta. Yanı başında, 1880'lerden pek erken olmayan, tipik Viktoryen, kolonyel tarzda, düşey hatlı İngiliz Elçiliği'nin sahilhanesini görüyoruz; bu yapı günümüze ulaşamamıştır. Büyükdere'deyse Rus sefaretinin yanında ünlü Danimarka elçisinin Hübsch Yalısı yer alıyor. Hübsch ailesi Boğaziçi'ni çok sevmiş, adeta Büyükdere'yi ayağa kaldıran aile olmuştur. Her zaman azınlık ve yabancıların elindeki Büyükdere sahil boyu da ilk piyasa caddesiyle ünlüydü. Bahçesindeki Avrupalı geometrik tasarımı Hatice Sultan çok beğenmiş ve kendi Neşetabad'ında bunu uygulamıştır. Yalı çeşitli dönemlerde görüntü değişirse de, özellikle Sultan II. Mahmud döneminden itibaren konsolların kaldırdığını, dorik ya da toskan tarzı direklerle daha sağlam ama daha kaba bir tasarım elde edildiğini görüyoruz. Belki de Fossatilere bağlanabilecek olan ahşap Rus sahilhanesi, ana bina ve özellikle kanatlarıyla bizi Emirgan'daki İbrahim Paşa sahilhanesine götürür. İstinye, Tokmakburnu'nu geçince, bir ara İran Sefarethanesi olarak da kullanılan, Fuat Paşa'nın büyük, kâgir yalısını görüyoruz. Sarıyer'de ise, yine Fossatilere bağlanan, İtalyanvari, maniyerist bir revak düzeni içindeki ünlü İspanya Sefarethanesi yer alır. Hemen Tarabya'nın alt ucunda, meşhur Huber Köşkleri'ni görüyoruz. Büyük ihtimalle en azından bir bölümüyle D'Aronco'nun işin içine girdiği, bu yapıların sahibi olan Huber ailesi, ünlü Alman Krupp silah fabrikalarının Osmanlı nezdindeki komisyoncusuydu. Bütün bu komprador takım, özellikle Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte, bağlı buldukları, daha doğrusu tündükleri "İstanbul tüneği"nden kalkmışlar ve ait oldukları yerlere uçup gitmişlerdir. Bu takımdan neredeyse hiçkimse Cumhuriyet dönemine intikal etmemiştir. Bugün Cumhurbaşkanlığı Köşkü olarak kullanılan yapının özellikle plasterli, düz duvarlı ve simetrik merdivenli giriş bölümleri değerlidir. İçine baktığımızda, tamamen Avrupa esprisinde, büyük, ahşap, merdiven sofaları peristilli, buna rağmen biraz Osmanlı'ya yaklaşan oryantal detaylar görüyoruz. Oryantalizm, biraz da batı sömürgeciliğinin doğuya gösterdiği maskesi olmuştur.

Kireçburnu'ndaki Dikranyan Yalısı'nı yapan yine D'Aronco'dur. Bir bakıma daha çok Çamlıca, Yeşilköy ve Adalar'a yakışan bu şekilde bir köşk mimarisinin pek de yalı gelenekleriyle alakası yoktur aslında ama çok güzel, fantastik tasarımlardır. Benzer bir fantastik kapris ögesi de Tefik Fikret'in Aşıyan'dır. Baştan sona II. Abdülhamid iktidarına karşı olan, fakat 30 sene boyunca susturulan ünlü romantik ve "küsün" şair, Meşrutiyet zamanında da mutlu olamamıştır. O zaman da hayalleri kırılmıştır ve adeta buraya sığınmıştır. Aslında bu tarz fantastik öğelerin o dönemde İstanbul'a gelen birtakım Avrupa yapı dergilerinden de faydalanılarak yapıldığını görüyoruz. Bu fantastik tasarımların Boğaz'daki en zengin örneği, hemen Yeniköy'ün ağzındaki meşhur, II. Abdülhamid döneminin levazım nazırı Afif Paşa Yalısı'dır. Eserin mimarı yine Vallaur'y'dir. Çok katlı ve yüksek kulevari düzenlemesiyle, hatta çatıdaki fantastik bağımsız kuleleriyle birlikte, oryantalist dekorun da aynı zamanda en uç örnekleri arasında yer alır.

Beyoğlu'nun, Galata'nın ünlü bankerleri, daha sonra banka sahibi olmuşlardır. Bu bankerler Osmanlı ekonomisine yüksek faizle sürekli para veriyorlardı. Hemen hepsi azınlık kökenliydi; Azaryanlar, Zografoslar, Zarifiler, Baltacılar gibi aileler, kışın Beyoğlu'nda konaklarında yaşarlarken, yazın da buralara konarlardı. Azaryan Yalısı bu örneklerden biridir.

Açıkça belli olur ki, 19. yüzyıl sonunda Boğaziçi mimarisi dejenere olmaya başlamıştır. Oysa bir yüzyıl öncesine ait, 1751 tarihli Bebek'in içlerindeki ünlü Kavafyan Konağı hâlâ ayakta. Aslında bir Rum ailesi tarafından yapıldığı kabul edilen, sonra Ermeni bir sarrafa geçen bu yalı; sofalı köşe odalara, küçük kubbeli bir gelin odasına sahiptir. Bu yapı, önemli bir noktaya da işaret eder aslında; gayrimüslimlere harem-selamlık öngörülmemiştir, fakat onlar Osmanlı kalıplarını benimsemişler, bu evlerde yaşamışlardır; kaç-göç olmasa da planı bozmuşlardır.

Yabancı örneklerden sonra, Reşit Paşa Sahil Sarayları'na geliyoruz; Kanlıkavak deresinden Emirgan'a kadar dizi dizi, bütün bir aileyi kapsayan, Reşitpaşa mahallesini olduğu gibi içine alan bir Reşitpaşa topografyasıyla karşılaşıyoruz. Reşit Paşa'nın kağıt olarak Balyanlara yaptırdığı ve sonraları Damat Ferit Paşa'nın Mediha Sultan ile birlikte kullandığı sarayı görüyoruz. Bugün bu saray kâgir yapıyla hanedan yapılarına özenen bir tasarımdır. Hatta daha da ileri gidersek, belki de Osmanlı konut mimarisindeki tek örneğini vermiş, revaklı bir avlu çevresindeki bir kışla görüntüsü kazanmıştır. Topkapı Sarayı'nın çok büyük, arka arkaya törensel avlu düzenlemeleri dışında, böyle tek avlulu, Rönesans İtalyan saraylarından örneklenmiş bir tasarım aslında bizde hiç olmamıştır. Nispeten daha gelenekle örtüşen örneklerden, yine Arnavutköy'de arkeolog Halet Çambel Yalısı'nda katlar büyür belki ama ahşapta bu detaylandırma aynı kaldıkça gözü hiç de rahatsız etmez. Bu türün belki en zarif örneklerinden biri, Aşıyan'daki ünlü Yılanlı Yalı kompleksiydi. III. Mustafa'nın reisülküttaplarından Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı kabul edilen yalı 40 odalıydı. Yine yatay bir görünümde ve lebi derya olmadığı halde yalı karakterine sahip ünlü harem dairesi ve arka arkaya birimleriyle selamlık kanadından oluşuyordu. Günümüze bu kısım kalmış, ancak çirkin bir biçimde yenilenmiştir.

Arifi Paşa Yalısı'nda yaklaşık iki eş birimli, yine eyvanlı, köşe odalı, sofalı klasik düzenleme oldukça anıtsal çıkıntılarla karşımızda dururken, Boğaz'ın yine en ünlü ailelerinden birine ait enteresan bir eser, Büyük Bebek koyunu dolduran yapılar halinde, Hekimbaşı ailesinin, Hekimbaşı Behçet Efendi Yalısı'dır.

Hekimbaşılar, özellikle 19. yüzyılda sarayın değişmez hekimbaşı ailesiydi. Burada da en az iki sofayla düzenlenen, yine çıkmalı, çatı görüntüsünü oldukça kaybetmiş, fakat dizi dizi gelişen, Tırnakçı Yalısı'ndan pek de aşağı kalmayan ünlü bir ulema yapısı görüyoruz. Yine ünlü bir banker aileye ait Köçeoğlu Yalısı, Boğaziçi yalılarının en güzel örneğidir belki de. İki ayrı blok halinde düzenlenmiş; daha dar, küçük olanı selamlık, büyük olanı harem, oval tavan ise Topkapı Sarayı Has Ahır'ının girişine taşınmıştır. Tek kanat halinde, servis odaları olarak düzenlenmiş sıra odalarıyla muhteşem bir tasarımdır. Bu yapının 1930'larda yıktırılması başlı başına bir kayıp olmuş ve Eldem bu yapı için ayrıca bir kitap yazmıştır.

Cumhuriyet döneminin modern evlerine baktığımızda, Bebek'teki Devres Yalısı bir örnek olabilir. Kübik tasarımın çok sade, kabul edilebilir örneklerinden biridir. Kemali Söylemezoğlu'nun yalısı, Emirgan'daki ünlü Çapa ailesinin, Nuri Çapa'nın yalısı, İkinci Ulusal Mimari akımdan örneklerdendir.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı hanedanına kendini affettirmek için yaptırdığı ünlü Beykoz Kasrı enteresan bir eserdir; köşe odalı, "karniyarık" dediğimiz ince, uzun sofasiyle klasik Osmanlı iç sofalı düzenini devam ettirmekle birlikte, hem teraslı düzeni hem sofanın 2. kattaki veranda çıkması, simetrik olarak bir tarafta iki kollu dairese giriş merdiveni, diğer tarafta ise oval sofasiyle bu eser, belki de Dolmabahçe Sarayı'yla birlikte bütün geç dönem saraylarının iç mekân detaylarını kuvvetli biçimde etkilemiştir. Anadolu yakasında Beykoz'dan aşağıya inerken İbrahim Ethem Paşa Yalısı görülür; daha sonra aynı isimle Ulagay ailesine geçmiştir bu yalı. Kuzguncuk'ta oldukça rüzgârlı bir burunda yer alan yalı yine geç bir örnek olmakla birlikte, aslında son derece bilinçli tasarlanmış ve çok iyi özetlenmiş, yarı emperyal bir sahilhanedir. Her katta altı oda olmak şartıyla üçerli oda grupları, harem ve selamlık yan girişlerle dağıtılmış ve ortaya bu sefer sanki yapının bütün orta cephe çıkmasını kaplıyormuş gibi görünen, halbuki tipik bir dikine karniyarık sofa halinde yerleşen büyük mabeyn sofası konumlanmıştır.

Boğaz'ın en ihtişamlı, günümüze kalabilen en zengin yalılarının hemen hepsi sadrazam sahilhaneleri gibidir. 1760'larda yapılan, II. Abdülhamid'in ünlü hariciye nazırlarından Saffet Paşa'nın adıyla anılan Kanlıca'daki yalı yanmış ve son zamanlarda tekrar yapılmıştır. Harem blokunda bacasıyla ve fil gözü kubbeleriyle bir hamam ve üç ayrı çıkma, blok halinde düzenlenmiş olan yine girişli çıkışlı, oldukça karizmatik görüntüler veren bir sahilhane tasarımıyla karşı karşıyayız. Yalının helah, banyolu, koridorlu düzenini veren orta bölümü, Saffet Paşa tarafından çağdaşlaştırılan bölümü olmuştur. Bu planlama orijinal değildir. Büyük ihtimalle aslında yine üç sofalı bir sahilhaneydi. Bir 18. yüzyıl yapısı olarak selamlık, mabeyn ve haremde oluşan, üç büyük eyvanlı bir tasarıma sahip olmalıydı bu yapı. Kanlıca'dan Anadolu Hisarı'na giderken, bu sefer Hekimbaşı ailesinin diğer bir hekimbaşısı olan Salih Efendi'nin yalısını görüyoruz. Bu yalının haremli ilgilendirmesi gereken kanatları yoktur. Biraz simetrisini kaybetmiş, ortadaki mabeyn bölümüne doğru yükselen, balkonlu garip bir görüntüye kavuşmuştur. Salih Efendi'nin yalının bahçesinde yaptığı botanik bahçesi çağdaş bir tavır simgelerdi. Satın alınma yoluyla elde edilmiş diğer bir yalı, Pertev kremlerinin sahibi Ethem Pertev'in yalısıdır. Altında iki kayıkhaneliyle ve özellikle oryantalist balkonlarıyla "süslü yalı" olarak bilinir.

Yaz gecelerinde mehtap ve saz âlemlerinin yapıldığı ünlü Mihrabad Koyu, Boğaz sosyetesinin, aristokrasisinin, zadedânının en değer verdiği koyulardan biridir. Koyda, 19. yüzyıla ait, ünlü Vecihi Paşa ailesinin yalılarını görüyoruz. Diğer tarafta ise, 17. yüzyılın ünlü şeyhülislamlarından Bahai Efendi'nin eyvanlı, çıkmalı ve içi baştan sona çinilerle kaplı olduğu bilinen ünlü sahil divanhanesi, denize güzel girmiştir. Hemen bu yalıların yanı başında, Vecihi Paşa Külliyesi'nin en büyük blokunu oluşturan, çok sağlam Romanya kerestesiyle yapılmış, muazzam bir iki katlı sofa düzeni üzerinde gerçekleşen ve yine denize koşan Vecihi Paşa'nın büyük yalısı yer alır. Vecihi Paşa Külliyesi'nin bugün ayakta kalan son örneği ise, Prensese Rukiye Yalısı'dır. Yalının özellikle alt katındaki köşeli sofa planlaması, üst katında başlı başına bir oval sofaya dönüşür. Anadoluhisarı kıyısında Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa yalısı ise Karlofça ve Pasarofça anlaşmaları için ziyafetlerin verildiği 1699 tarihinden kalma kitesleyle Boğaziçi'nin en eski fakat yok olmaya terkedilen bir şaheseridir. Çıkmalı divanhanesinde yatay pencereler üzerindeki sağır duvarlar ışık denetimini olduğu kadar mimari tarihinin en güzel orantı kompozisyonlarından birini sağlar. Şadırvanlı havuz ve çevresinde eyvanları kapayan sedirler, kepenkler ve panolarda da muhteşem vazolar yer alır. Köşkün içinde altın yıldızlı tel kakmalar, çok renkli kalem işi boyamalar, Hint saraylarındaki çinilikleri de andıracak şekilde kaplamalar yer alır. Resimlerin natüralistik öğelerine aldanmamak gerekir, taksimat aslında doğuludur, Doğu saray geleneğinde bu vardır. Bu muhteşem örneğin yanı başında çok garip bir örnek, Marki Necip Bey'e ait bir yalıdır. Bu Fransız markizi âşık olduğu kadınla evlenebilmek için ismini, dinini değiştirmiş, ama Marki Necip Bey olarak kalmıştır.

Yine enteresan örneklerden biri, hemen Boğaziçi Köprüsü'nün ağzında, 1930'larda Atatürk tarafından çağırılan, Avrupa'nın en ünlü mimarlarından ve Ankara'da Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin mimarı Bruno Taut tarafından yapılan Çin pagodaları tarzında bir köşktür. Bu köşk iki büyük direk üzerine oturur. Aslında cüretli bir mimarı tasarımdır ve Boğaz'la hiç ilişkisi yoktur. Ancak bu dejenerasyon şunu gösterir: Boğaz'da artık her şey vardır.

Zarif Mustafa Paşa Yalısı cephe tasarımıyla tipik bir 17. yüzyıl kafa pencereci klasik yalıdır. Daha sonra sahip değiştire değiştire 19. yüzyılda ampir, alınlıklı, çıkmalı cepheyi kazanır. Mustafa Reşit Paşa ailesinden olduğu bilinen Bahriyeli Sedat Bey Yalısı, Anadolu Hisarı'nın en büyük ve en enteresan tasarımlarından birine sahiptir. Boğaziçi'nin kitesel, yatay mimari geleneğinin çok hoş yorumlarından biridir. Üç ayrı çıkma halinde, tıpkı Çubuklu'daki yalı gibi denize dikey gelişen karniyarık sofa çevresinde harem ve selamlık birimlerinden oluşmuştur. Geç dönemde üst balkonlarda açılan cihannümalarla oldukça derli toplu bir tasarımdır.

18. yüzyılın en ünlü yalılarında biri olan, Anadoluhisarı'ndaki ünlü Yasıncı Yalısı, daha büyük olan harem bölümleri ve selamlık kanadıyla birlikte iki sofa'dır ve özellikle deniz tarafında son derece karizmatik çıkmalara sahiptir. Selamlık bölümü belli bir yerde biter ama bu cepheden hissedilmez. Yapı, 19. yüzyıldaki kafes tamirlerinden sonra, klasik görünümünü kazanmıştır. Anadolu Hisarı'nda Toplarönü'nde Fatih'in yaptırdığı gömleğin üzerinde, daha çok azledilmiş, düşmüş ulemanın yaşadığı, Aşiyen benzeri "asma köşkler" görülür. Sadrazam Divitdâr Mehmed Paşa tarafından yaptırılarak, I. Mahmud'a sunulmuş Gökso Kasrı öyle bir sahil sarayı halindeydi ki, ortasındaki yine üç çıkmalı kısım doğrudan kazıklar üzerinde deniz üstünde uzanırdı. Arkasındaki iki katlı bölüm ile ön bölüm arasında belki de dünyanın en büyük divanhanelerinden biri yer alırdı. Uçsuz bucaksız bir ahşap tasarım halindeydi. Gelgelelim, bu yapı da yine yıkılırdı. Kandilli ile Küçükso arasında, ünlü Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa Yalısı yer alır. Aslında yalı, Sultan I. Abdülhamid ve III. Selim zamanlarında, aynı isimli iki sadrazamdan -Mehmed İzzet Paşalardan- kalmış, daha sonra ise Kıbrıslılara geçmiştir. Sadrazam sahilhanesi olduğu için, sürekli Avrupa'dan konuk ağırlar. Bu yalı Boğaziçi kültürünün tamamını kapsar. Yalının bu üçlü tasarımını, Topkapı Sarayı'ndaki meşhur III. Osman Köşkü'nde de görürüz. 19. yüzyıl, Kıbrıslılar Yalısı için en parlak dönemdir; saraya kim gelirse buraya da uğramıştır. çok nadir olmakla birlikte, yalı hâlâ bu ailenin elindedir; çünkü yalılar daha çok "miri", yani devletin malı olarak yaptırılır. Tımar sistemi 18. yüzyılda gevşemeye başlayınca, bu yalılar da artık yavaş yavaş kalıcı sahipleri oluşmaya başlamıştır. Kıbrıslılar Yalısı'nın en uçtaki limonluğu aslında tamamen bu tarza yabancıdır; alt zemini podima taşı, ortasında 18. yüzyıldan kalma bir şadırvanın olduğu yüksek pencereci bir tasarım halindedir. Edebiyat sohbetleri ve kabuller de daha çok burada gerçekleşmiştir. Kandilli'ye doğru yürürken, Süreyya Paşa Yalısı olarak bilinen yalıyı görürüz. Pencereci 19. yüzyıl içlerinde Fransız tipi giyotin pencerelere dönüşür ve detaylar büyür. Geç dönemde ise balkon tamamen art nouveau etkisini kazanır. Yalının hemen yanı başında ise bir kayık limanı vardır. Bu yalı ile yanındaki Abut Efendi Yalısı arasında büyük yangın duvarları görülür. Abutlar Yalısı, Dolmabahçe Sarayı'nda bina emini olan Altunizade İsmail Zühtü Paşa'nın, yine sarayın mimarı Garabet Balyan'a yaptırdığı ünlü yalıdır. Yana alınmış selamlık kanadı, ilk defa kullanılan çift katlı balkon düzeni, oldukça kapalı fakat çok zengin ampir duvar dekoruyla yalı, neredeyse Dolmabahçe Sarayı'nı taklit etmeye çalışan bir örnektir. Yalının baştan sona ara kapılar açılarak uzayan selamlık divanhanesinin en güzel tarafı, o dönemde Garnier esprisiyle birlikte gelen, bütün saraylar ve büyük yalılarda karşımıza çıkan, daireselleşmeye ve anıtsallaşmaya başlayan merdiven evleridir. Kont Ostrogot Yalısı'nda, (Kont Ostrogot, Düyün-i Umumiye'de çalışan fakat daha çok Osmanlı adliye sisteminde danışman hukukçu olan, Polonya asıllı bir konttur) Sadullah Paşa Yalısı'nda da olduğu gibi, rıhtıma doğrudan kayıkla yanaşılmakta ve hemen merdivenlerden alt kat sofasına girilmektedir. 19. yüzyıldaki Avrupalılaşmanın en canlı örneklerinden biri olmasını sağlayan bir özelliği, büyük merdiven sahanlıklarının boydan boya kitlesel pencere düzenleriyle açılmış olmasıdır. Yalının ön tarafı denize açılırken, kara tarafı doğrudan üçlü bir düzenleme içinde evin merdivenine yer verir. Demek ki merdivenler, 19. yüzyılda saraylarla birlikte en önemli Avrupalı öge olarak görülmüş ve anıtsallaştırılmıştır.

Kandilli burnuna doğru Mustafa Fazıl Paşa'nın sarayı görülür. Yine iki blok ortada mabeyn odağıyla kenetlenmiş durumdadır. Artık, saltanat katında bu üçlü düzenlemenin irileştiğini ve törensel orta bölümün önem kazanmaya başladığını görürüz. Yukarıda ise sarayın köşkü bulunur. Daha sonra Cemile Sultan yalıyı kullanmıştır. Kandilli burnunda tıpkı bir akropol gibi karşımızda duran, 1876 yılında yapılan Adile Sultan Sarayı en geç örneklerden biridir. Planı, bir sultan kız kardeşinin gücünü göstermektedir. Üç ayrı sofanın biri neredeyse merdivene olduğu gibi feda edilmiştir. Hemen burunda yer alan Edib Efendi Yalısı, aslında I. Mahmud'un ünlü sadrazamı Mehmed Emin Paşa'nın yalıydı. Yalı bodrum, kışlık ara kat ve ana kat olmak üzere yine üç çıkmalı, ince uzun bir tasarıma sahiptir. Kandilli Burnu'nun belki de en çarpıcı noktasında yer alır. Bu yapı, 1. Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından kullanılmış ve yanmaması için de ıslak battaniyelerle sarılmıştır.

Vaniköy'de, IV. Mehmed'in muhaşiplerinden ve muhafazakâr ulema arasında yer alan Vani Efendi'nin torunlarından kalma, Nazif Paşa Yalısı görülür. Derli toplu, yalı-konak esprisinde, orta çıkmalı bir tasarımın yanı başında selamlık kanadı yer alır. Kuleli, ortadaki hünkar daireleri ve günümüze yenilenerek gelen ünlü kuleleriyle aslında içi avlulu, dört kollu bir kışla görünümündedir. Bu kadar muazzam boyutuna rağmen Boğaz'a çok yakışan bir eserdir. Yine Balyanlar'ın eseri olması muhtemeldir, çünkü dönem onların dönemidir. Eski fotoğraflarda bir dönem bu yapının kuleleri görünmez. Kırım Harbi sırasında İngiliz askerlerine hastane olarak verilmiş ve bu sırada yanmış, sürekli yeniden yapılmış ya da yenilenmiştir. Yapının bu kuleli görüntüsü, Vaniköy'deki Mahmud Nedim Paşa Yalısı'nın merdiven kulesine ve Beylerbeyi'ndeki meşhur Kuleli Yalı'ya etki etmiştir aynı zamanda.

Kuleli'nin yanı başındaki Kaymak Mustafa Paşa Camii çatılı, sivil bir yapı olmasına karşın, içerden beş kubbeli, merkezi tasarımın örneğidir.

III. Selim'in sadrazamı Koca Yusuf Paşa tarafından 1780'lerde satın alınan, revize edilen ve kullanılan Sadullah Paşa Yalısı Boğaz'ın en güzel, en olgun yapılarından biridir. Eğer kepenkleri pencereleriyle birlikte kapatılırsa, aşı boyalı bir kutuya dönüşür. Yalının ortadaki büyük oval sofası, denize paralel gelerek, uzun yanlarındaki eyvanlarıyla denizle birleşir. Son derece klasik, özgün bir 17. yüzyıl cephesine sahiptir. Sadullah Paşa Yalısı'nın Bağdadî kubbeli sofası Türk çadırını en iyi şekilde yorumlar. Eyvanlı sofa her iki taraftan da üç kollu merdivenlerle açılırdı, hâlâ da öyledir. Merdivenlerin geniş bir açıklıkla ayrılmış olması, aşırı aydınlığın ve merdivenlerle çözülen mekânın sofaya intikalini engellemiştir. Sofa, adeta kubbeli bir iç mekân gibi, bir bütün olarak durur. Merdivenlerden birinin üstündeki mahfil, büyük olasılıkla haremden cariyelerden kurulu bir saz heyetinin mahfiliydi. Yalının odalarındaki barok kıvrımlı nişlerden birinin içinde, Üsküdar Sarayı'nın önündeki ünlü Şerefabad Kasrı'nı görürüz. Başka bir odadaki resimde de Topkapı Sahil Sarayı çizilmiştir. Hemen yanında, 1812'den kalma, iki büyük ekle genişletilmiş, bostancıbaşı ve sadrazam Abdullah Ağa'nın yalısı, Sadullah Paşa Yalısı ile birlikte Çengelköy'ün en büyük yalıdır.

Çengelköy'deki Fenerli Yalı denen, Muazzez Hanım Yalısı, merdiven feneriyle artık bir köşktür Beylerbeyi Fahrettin Kerim yalısı, Kemalettin Bey'in çok güzel bir köşk yorumudur. Bu mimarın bu tarza yakın diğer bir önemli eseri ise Çamlıca Kız Lisesi'dir.

Boğaz'ın bir diğer ikonu da 1973 yılında yanan ve yeniden yaptırılan, Beylerbeyi'ndeki Hasip Paşa Yalısı'dır. Bu yalının yanında selamlık dairesi vardı, selamlık ile yalı arasında ise çok güzel bir şadırvan düzeni bulunuyordu. Selamlık dairesi daha 19. yüzyıl sonlarında yanmış ve

yerine kuleli yalı yapılmıştır. Ortadaki büyük, oval eyvan çıkmasıyla tamamen denizin üstüne gelecek şekildedir ve hiç konsol kullanılmamıştır. İki katlı olmasına rağmen oldukça büyük bir yatay kitle görünümündedir. Boğaz'ın geç döneminin en zarif örneği olarak bilinir.

Yalının yan cephelerinde enteresan kavisler, büyük yuvarlak kemerler yer alır. Oldukça dengeli bir boşluk/doluluk oranına ve inanılmaz bir plana sahiptir; Osmanlı klasik döneminin büyük kubbeli camilerine yakın bir oranlamayla çalışılmıştır. Kubbe ayaklar tarafından değil, çatı askısıyla taşınmaktadır. Belki de merkezi tasarımın en zengin örneği bu planda görülür. Köşelerde üç adet köşe odası, antreyle birbirine bağlanır. Dörtlü bir tasarım her kata yerleştirilerek, 32 odayı derli toplu bir biçimde yansıtan bir planlama harikası yaratılmıştır. Bu eserle Dolmabahçe Sarayı'nın özellikle mabeyn kısmının üçlü köşe düzeni arasında büyük yakınlık ve çağdaşlık vardır. Beylerbeyi Hamidiye Camii'nin yanında, Vallaury'nin yaptığı Debreli İsmail Paşa Yalısı, sırt sırta vermiş merdiven düzeniyle harem ve selamlık kanatlarına sahiptir.

Sarkis Balyan'ın zengin eserlerinden biri olan Beylerbeyi Sarayı, bir yazlık saraydır. Üç sofadan oluşmuş, yalı boyutlarından anıtsallaştırılmış bir tasarıma sahiptir. Belki de sarayların içinde en fantastik olanıdır ve Sultan Abdülaziz'in kişiliğine ait öğeler içerir. Sarayın bahçeleri, tüneli, havuzu, kayık havuzu hep önceki Saray'dan kalmıştır. Rıhtımda, Türk mimarisinin en fantastik tasarımlarından, sayısız kubbeli revaklarıyla ve yelpazemsi örtüsüyle ünlü yalı köşkleri, saray girişlerinde yelpaze gibi açılan merdivenlere sahiptir. Kuvvetli perspektif öğeler taşıyan greko-romen üslubunun gerisinde, bahçede belki de Avrupa neoklasik mimarisine II. Mahmud'un verdiği en güzel tasarımlardan biri olan, tamamen antik espride olan ünlü Beyaz Köşk yer alır.

Beyaz köşkün yan duvarlarında karşılıklı tavana kadar yükselen iki büyük selsebil düzeni görülür. Sarayın bazı selamlık odaları oldukça diplomatik bir biçimde, zekice tasarlanmıştır. Daha çok deniz tarafına bakan sultanın kullandığı has odada, lambri kaplı, Magribî ya da Memluk tarzı kemerler ve iç dekorasyonla, devletin İslami ideolojisi dış dünyaya yansıtılmıştır. Kara tarafındaki oda ise, daha Selçuklu, köşeli iç dekoruyla daha Türk tarzı durur; yani, devlet içeride Türk, dışarıda İslamdır. Hanedanın sığamayacağı bu yazlık sarayda, orta yerde mabeyn dairesiyle çevrelenen sofa, alt katta muazzam bir yüzme havuzuna dönüşür; tıpkı Topkapı Sarayı'nda III. Murad odasının altındaki havuz gibi. Alt kattan merdivenlerle çıkınca hünkâr sofasıyla karşılaşırız. Yine eyvanlı düzene sahiptir, ama Bohemya kristali avizeler ve Roma sütunlarıyla biraz kitsch bir görüntüdür bu.

Kuzguncuk'a doğru gelindiğinde, tipik bir 18. yüzyıl sahilhanesi, tek kat üzerinde düzenlenmiş, Tırnakçı Yalısı'na kadar gidecek şekilde selamlık ve harem daireleri olmak üzere birçok çıkmasıyla Kuzguncuk'taki Yusuf Kamil Paşa Yalıları görülür. Bugün bu yalının sadece bir uzantısı ayakta durur. Yalının bahçesiyle deniz arasındaki bağlantıyı haçvari divanhane sağlar. Bu divanhane bir taşlık olarak her tarafa açıldığı için, deniz karadan, kara denizden görülebilmektedir. Büyük yalılar dizisinin son büyük örneği, Kuzguncuk'taki ünlü Ahmed Fethi Paşa Yalısı'dır. Bu yalı, çıkmaları ve konsollarıyla belirgin bir biçimde 18. yüzyıla aittir. Büyük bir sahilhane olduğu ve sosyal anlamda harici amaçlı kullanıldığı için, selamlık bölümü daha büyüktür.

Yalının boğaz tarafı selamlığa ayrılmıştır ve haremden daha büyüktür; iş tersine dönmüştür kullanımla bağlantılı olarak. Boğaz manzarasına tamamen kapalı olan harem baktığı kanatta harem bahçesi bulunur. Bu yarı-saray, Dolmabahçe Sarayı'nın ahşap konsepti gibidir. Harem bahçesi ve grubu, selamlık bahçesi ve grubu, Dolmabahçe Sarayı'nın planına uygundur. Daha sonra eklenen harem yalısını ortadaki bahçeyi kenarlayarak geçen bir koridor ortasındaki divanhane ve koridorun devamının selamlık dairesine bağlaması Dolmabahçe sarayındaki saltanat esprisiyle ortak özellikler yaratır. Ahmed Fethi Paşa Yalısı, mimari tarihimiz açısından başlı başına bir örnektir. Bugüne sadece ana binası kalmış, bahçeleri kaybolmuştur.

Yeryüzünün en özgün ve estetik doğal ve mimari çevrelerinden biri olan Osmanlı Boğaziçisi, peygamber toprağı sayılan Üsküdar'ın klasik dokusu ve Salacak'ta muhteşem Üsküdar sarayı arazisine bir kule gibi eklenen Ayazma camii ve önündeki Kız Kulesi ile sıcak denizlere bağlanarak olağanüstü bir sosyal yaşam kronolojisini Akdeniz'e aktır.